

लैङ्गिकतामा आधारित हिंसा न्यूनीकरणको लागि स्थानीय सरकारको भूमिका

<https://doi.org/10.3126/tej.v12i1.64911>

रमेश अधिकारी

उप-प्राध्यापक, गोरखा क्याम्पस, गोरखा
ramesh.adhikari@gc.tu.edu.np

Article History

Received	Revised	Accepted
15 th November, 2023	26 th December, 2023	2 nd January, 2024

सार

प्रस्तुत लेखले लैङ्गिकतामा आधारित हिंसा न्यूनीकरणको लागि स्थानीय सरकारको भूमिका अन्तर्गत गोरखा नगरपालिकाले खेलेको भूमिकाको लेखाजोखा गरेको छ। यस अध्ययनका लागि प्राथमिक र द्वितीय स्रोतबाट तथ्यांक संकलन गरिएको छ। अन्तर्वाता विधिमाफत प्राप्त तथ्यांकहरूलाई व्याख्या विश्लेषण गर्न गुणात्मक अनुसन्धान विधि अपनाईएको छ। अध्ययनबाट प्राप्त जानकारी, तथ्यांक तथा कार्यसम्पन्न प्रतिवेदनको विश्लेषण गर्दा गोरखा नगर पालिकामा शारीरिक तथा मानसिक हिंसा, सामाजिक तथा साँस्कृतिक हिंसा, यौनिक तथा यौन हिंसा तथा आर्थिक हिंसा रहेको देखिन्छ। यस्ता हिंसा न्यूनीकरणको लागि यस पालिकाले कानून निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको, विभिन्न कार्यक्रम र अभियानहरू संचालन गरेको, हिंसा न्यूनीकरणको लागि मेलमिलापको माध्यमलाई अधिक उपयोगमा ल्याएको पाइयो। यस पालिकामा विद्यमान गरीबी, पारिवारिक वेमेल, सामाजिक कुरिती र अन्धविश्वासका कारण लैङ्गिकतामा आधारित हिंसा न्यूनीकरण चुनौतिरहित हुन सकेको छैन। सीमित स्रोत साधन, भौगोलिक विकटता, सामाजिक विखण्डन, राजनीतिक अस्थिरता, दलीय राजनीतिको प्रभावका बावजूद पनि पालिकाले यस क्षेत्रमा विद्यमान हिंसाको पहिचान गरी त्यसको न्यूनीकरणको लागि प्रत्यक्ष देखिने गरी परिवर्तनहरू ल्याएको पाइयो। यस अर्थमा स्थानीय निकायको तदारुकता र सुभ्रवुभ्रपूर्ण योजना एवं निर्णय, सामर्थ्यले लैङ्गिकतामा आधारित हिंसा न्यूनीकरण गरी सामाजिक न्यायलाई वलियो बनाउँदै यस पालिकालाई सभ्य र सुसँस्कृत बनाउन सक्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

मुख्य शब्दावली: कार्यविधि, लैङ्गिकता, न्यूनीकरण, यौनजन्य, हिंसा ।

विषय प्रवेश

लैङ्गिक हिंसा महिला र पुरुष दुवैमा घटने अपराध हो। सार्वजनिक वा निजी जीवनमा लिंगको आधार मा कसैप्रति शारीरिक, मानसिक वा यौनजन्य क्षति वा पीडा पुऱ्याउने कार्यलाई लैङ्गिक हिंसा भनिन्छ। यसरी नै महिला वा पुरुष वा तेश्रो लिङ्गी भएकै आधारमा पेशा, अध्ययन, कर्मस्थल, परिवार तथा समाज वा कुनै पनि ठाउँमा घृणा गर्नु, कुटपिट गर्नु, यौनजन्य दुराचार, डरत्रास, धम्की दिनु, पारिश्रमिक नदिनु वा कम दिनु, अश्लील फोटोहरू, भिडियोहरू देखाउनु लगायतका कार्यहरू लैङ्गिक हिंसा हुन। लैङ्गिकतामा आधारित शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, आर्थिक तथा यौनिक रूपमा असर पर्ने गरी हुने हिंसा लैङ्गिकतामा आधारित हिंसा मानिन्छ (युएनडिपी, २०७४)। लैङ्गिक आधारमा हुने कुनै पनि प्रकारको अपमानजन्य, पीडाजन्य वा धम्कीपूर्ण व्यवहार, दबाव, करकाप वा स्वेच्छाचारी रूपमा हुने कार्य यस अन्तर्गत पर्दछन।

हाम्रो देश लगायत विश्वका धेरै मुलुकमा पुरुष भन्दा महिलाहरू विभिन्न प्रकारका हिंसाबाट वढी प्रभावित भएको कारण लैङ्गिकताका आधारमा महिला माथि हुने हिंसाको विरुद्धमा अभियान सुरु गरिएको पाइन्छ। रिकी महिलाको दासत्व विरुद्धको आन्दोलन, सन् १८९३ मा स्वीटजरल्याण्डमा मताधिकार प्रयोग र क्लारा जेटकिन्स जस्ता प्रभावशाली महिला नेतृको मजदुर आन्दोलनको स्थान रहेको देखिन्छ। त्यसरी नै सन् १९४५ मा संयुक्त राष्ट्रसंघको स्थापना र यसको वडापत्रको प्रस्तावनामा ...नारी र पुरुषबीच समान अधिकार...भन्ने जस्ता शब्दावली उल्लेख

हुनुले पनि महिला अधिकारलाई प्राथमिकतामा राखिएको देखिन्छ । मानव अधिकारको घोषणापत्र १९४८, “द फेमिनिजम मिस्टिक”, सेक्सुअल पोलिटिक्स जस्ता क्रान्तिकारी लेख, नारी वर्ष १९७५, कोपेनहेगन १९८५, केन्या र वेइजिडमा सम्पन्न विश्व महिला सम्मेलनबाट लैङ्गिक विभेदको विरुद्धमा विश्वव्यापी रूपमा अभियानहरू संचालन भए (पोखरेल, २०८०) ।

नेपालको सन्दर्भमा लैङ्गिक हिंसा विरुद्ध जनचेतना अभियानहरू संचालन गरी यसैको बलमा कानूनमा सुधार ल्याउन विभिन्न प्रयासहरू भए साथै अन्तराष्ट्रिय संस्था र नेटवर्कहरूसँगको सहकार्यबाट महिला र पुरुष बीचमा समानता, स्वतन्त्रता, प्रतिनिधित्वका सवालहरूमा केही उपलब्धिहरू प्राप्त भएको देखिन्छ । विगत लामो समयदेखि संचालित अभियान र आन्दोलनबाट जे जति उपलब्धिहरू हाँसिल भए पनि ती पर्याप्त र प्रभावकारी बन्न सकेनन् । समाजमा जरा गाडेका साँस्कृतिक मान्यताहरू, अन्धविश्वास, सीमित स्रोत साधन र फितलो कार्यान्वयनले गर्दा लैङ्गिक हिंसा चुनौतीपूर्ण बन्यो । नेपालको केन्द्रीकृत एकात्मक राज्य प्रणालीको ध्यान सबै क्षेत्रमा पुग्न सकेन । जनतासँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने स्थानीय निकायहरू अधिकार विहिन जस्तै थिए जसको कारण कानून कार्यान्वयनको पाटो कमजोर बन्यो भने हिंसाको उचित पहिचान र निराकरणको उपाय पहिचान हुन सकेन । वि.स.२०७२ मा नेपालको नयाँ संविधान जारी नहुँदा सम्म एकात्मक राज्य प्रणाली अनुसार गठन गरिएका स्थानीय निकायहरू केन्द्र निर्देशित थिए । यस्ता निकायबाट जनप्रतिनिधि निर्वाचित भए पनि उनीहरू अधिकार सम्पन्न थिएनन् । यस्ता स्थानीय इकाईहरू केन्द्रको शासन व्यवस्था टिकाउन खडा गरिएका थपना मात्र बने । नेपालको संविधान, २०७२ को धारा ५६ (१) ले संघ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी ३ तहको राज्यको मुल संरचना रहने व्यवस्था गरी सोही धाराको (४) र (५)ले स्थानीय तहमा गाउँपालिका, नगरपालिका र जिल्ला सभा रहने व्यवस्था गर्‍यो (संविधान, २०७२) । सोही अनुसार वि.स.२०७३ सालमा संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयले ७४४ स्थानीय तहको संरचना निर्माण गरी लागू गरेको थियो । यस पछि पुनः स्थानीय तहको संख्या बढाएर ७५३ पुऱ्याइयो । नेपालमा हाल ६ महानगरपालिका, ११ उपमहानगरपालिका, २७६ नगरपालिका र ४६० गाउँपालिका रहेका (स्थानीय सरकार संचालन ऐन, २०७४) छन् । स्थानीय तहको आवधिक निर्वाचन सम्पन्न भई जनप्रतिनिधीहरूले स्थानीय सरकारको जिम्मेवारीमा रहेर आफ्नो भूमिका निर्वाह गरिरहेका छन् (अधिकारी, २०२३) । सामान्यतया स्थानीय सरकार भन्नाले संघीय र प्रादेशिक तहपछिको तेश्रो तहको सरकारलाई बुझाउँछ । यसमा नगरपालिका र गाउँपालिकाहरू समावेश छन् । यी स्थानीय निकायहरूसँग स्थानीय विवादहरूमा निर्णय गर्ने, अत्यावश्यक सेवाहरू प्रदान गर्ने र स्थानीय स्रोतहरू व्यवस्थापन गर्ने अधिकार छ । तिनीहरूले तल्लो तहको शासन, स्थानीय विकास प्रवर्द्धन र समुदायको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छन् ।

स्थानीय सरकारले जनताका जनजीविकाका सवालहरूमा प्रत्यक्ष सरोकार राख्छ (अधिकारी, २०२३) । जनताको प्रत्यक्ष सरोकार रहने स्थानीय सरकारले लैङ्गिक हिंसा न्यूनीकरणको लागि सोही अनुसार जिम्मेवार हुनु पर्दछ । लैङ्गिक हिंसा न्यूनीकरण नगरी लैङ्गिक समानता कायम गर्न सकिन्न । लैङ्गिक हिंसा अनैतिक, गैरकानुनी एवं मानव अधिकारको उल्लंघन हुने कार्य भएकोले राज्यले यसको न्यूनीकरणको लागि नीतिगत, कानुनी तथा संस्थागत संयन्त्रमार्फत पहल गरी रहेको छ । यसलाई अरु ससक्त र प्रभावकारी बनाउने दायित्व र जिम्मेवारी स्थानीय सरकारको हो । स्थानीय सरकार र लैङ्गिक हिंसाबीचको अन्तरसम्बन्ध जटिल र बहुआयामिक छ । स्थानीय शासन संरचनाले लैङ्गिक हिंसालाई सम्बोधन गर्न वा निरन्तरता दिन महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ । लैङ्गिक हिंसा सम्बन्धीका कानून निर्माण गर्ने र कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी स्थानीय सरकारको हो । हिंसाबाट बचेकालाई आवश्यक सेवाहरू प्रदान गर्नु, आश्रय, परामर्श र कानुनी सेवा प्रदान गर्नु, समाजमा चेतना र शिक्षालाई बढावा दिनु, स्थानीय स्रोत साधनको बाँडफाँड गरी लैङ्गिक हिंसालाई सम्बोधन गर्ने कार्यक्रमहरू र सेवाहरू प्रवाह गर्नु स्थानीय सरकारको प्राथमिक विषय भित्र पर्दछन् । स्थानीय सरकारले यसमा उचित ध्यान नपुऱ्याएको खण्डमा लैङ्गिक हिंसाले सामाजिक विकास, समानता र सामुदायिक कल्याण हाँसिल गर्ने दिशामा अवरोध सिर्जना गर्दछ र स्थानीय सरकारको उद्देश्यमा गंभीर असर पार्न सक्छ । यसले सामुदायिक सहभागितालाई रोक्ने असुरक्षित परिवेश सिर्जना गरी

सार्वजनिक स्वास्थ्य, शिक्षा, आर्थिक वृद्धि लगायतको क्षेत्रमा प्रत्यक्ष असर पार्दछ। स्थानीय तहमा समावेशी र दिगो विकासको प्रवर्द्धनका लागि लैंगिक हिंसालाई सम्बोधन गर्ने नितान्तै अपरिहार्य छ। तब मात्र स्थानीय सरकारले सवैको लागि सुरक्षित र समतामूलक समाज निर्माण गर्ने उद्देश्यलाई सार्थकता दिन सक्नेछ।

स्थानीय सरकारले आफ्नो पालिकामा के कस्ता हिंसाहरू विद्यमान छन् ती हिंसाहरूको पहिचान गरी त्यसको न्यूनीकरणको लागि सोही अनुसारको योजना निर्माण गर्न आवश्यक छ। समाजमा सवै वर्गको प्रतिनिधित्व र सहभागितालाई सुनिश्चित गर्नु अपरिहार्य छ। यहि आधारमा दिगो विकासका सेवा र सचेतनामूलक गतिविधिहरू संचालन गर्ने, आर्थिक आय आर्जनका गतिविधिहरूमा जोड दिने, रोजगारीको व्यवस्था गरी सीपमूलक र क्षमता अभिवृद्धि जस्ता कार्यक्रम लागू गर्ने, शिक्षा, स्वास्थ्य, सेवामा पहुँच सुनिश्चित गर्ने, आफूले निर्माण गरेका कार्य विधिहरू र नीतिगत विषयलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउने, कानुनी सचेतनाका कार्यक्रमहरूमा जोड दिने लगायतका जिम्मेवारी स्थानीय सरकारले पाएको छ। जस अनुसार के कति कार्यहरू भएका छन्। समाजमा सवै क्षेत्रलाई असर पारिरहेको र नियन्त्रण बाहिर रहेको लैंगिक हिंसाको स्थानीय सरकारले के कसरी पहिचान गरेको छ। साथै हिंसा निराकरणको लागि के कस्ता नीतिगत निर्णयहरू गरेको छ वा कानुन बनाएर कार्यान्वयनमा ल्याएको छ। हिंसामा परेका जनताहरूले स्थानीय सरकारबाट के कस्तो सहयोग पाएका छन् र उनीहरूको सरकार प्रतिको अनुभूति कस्तो छ। स्थानीय सरकारले यस विषयमा सामना गर्नु परेका कठिनाइहरू र त्यसको निराकरण गरी यसलाई अझ प्रभावकारी र जनहितकारी कसरी बनाउन सकिन्छ ? यि र यस्ता थुप्रै विषय वस्तुहरूको बारेमा अध्ययन तथा अनुसन्धान हुन सकिरहेको छैन।

यस परिप्रेक्षमा स्थानीय सरकारले आफ्नो क्षेत्रका लैंगिक हिंसाको पहिचान गरी त्यसको निराकरणको लागि सभावित उपायहरूको खोजी गर्नु पर्छ। समाज कुनै न कुनै प्रकारको हिंसाबाट गुञ्जिरहेको छ। जसबाट जनताको जीवनस्तरमा नकारात्मक प्रभाव परेको पाइन्छ। यस्ता हिंसाहरू न्यूनीकरण गर्नको लागि घर, परिवार वा समाजले आफ्ना बालबालिकालाई आमा र बुबा समान हुन, दिदी बहिनी, दाजु भाइ सवै बराबर हुन, सवैले समान काम गर्छन, एक अर्कोले समान व्यवहार गर्नु पर्छ भन्ने सामान्य शिक्षा दिन सकिन्छ। आफ्नो व्यक्तिगत अनुभव र विद्यमान सामाजिक परिवेशलाई नियाल्दा समाज लैङ्गिक हिंसाको शिकार बनिरहेको छ। यस सन्दर्भमा गोरखा नगर पालिका भित्र लैंगिक हिंसाको पहिचान र यसको निराकरणको सम्बन्धमा गोरखा नगरपालिकाले गरेको प्रयासहरूको बारेमा कुनै खोज अनुसन्धान भएको देखिदैन। यस किसिमको रिक्ततालाई पूरा गर्न लैंगिकतामा आधारित हिंसा न्यूनीकरणको लागि स्थानीय सरकारको भूमिका शीर्षक छानोट गरी आवश्यक सुचनाहरू संकलन गरी विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ।

उद्देश्य

यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्यहरू निम्नलिखित रहेका छन्:

- लैङ्गिक आधारमा हुने हिंसाहरूको पहिचान गर्नु,
- हिंसा न्यूनीकरणमा स्थानीय सरकारको भूमिकाको लेखाजोखा गर्नु।

सैद्धान्तिक पुनरावलोकन

लैङ्गिक सिद्धान्त

महिला र पुरुषका बीचमा प्राकृतिक तथा सामाजिक भिन्नता छन्। महिला र पुरुषका बीच हुने जन्मसिद्ध भिन्नतालाई परिवर्तन गर्न सकिन्न तर सामाजिक भिन्नताहरू भने समयानुसार बदलिदै जाने तथा यसलाई परिवर्तन गर्न पनि सकिने प्रकृतिका हुन्छन। यसबाट के प्रष्ट हुन्छ भने लिङ्ग प्राकृतिक भएकोले यसलाई परिवर्तन गर्न सकिन्न भने लैङ्गिकता सामाजिक भएकोले परिवर्तनीय हुन्छ। महिला र पुरुष प्राकृतिक रूपमै भिन्न छन्। यिनीहरू शारीरिक वनावटको आधारमा मात्र भिन्न भएका नभई भूमिका, आचरण, स्वभाव र कामको आधारमा पनि भिन्न

छन । यो नै लैङ्गिकता हो । समाजले महिला र पुरुषबीचको भूमिका छुट्याएको हुन्छ भन्ने मान्यता लैङ्गिक सिद्धान्तको रहेको छ (Rawls, 1971) ।

लैङ्गिक समानताको सिद्धान्त

लैङ्गिक समानता भनेको महिला र पुरुषलाई समान व्यवहार गर्नु हो । महिला र पुरुष समान छन किन भने यी मानव प्राणी तथा सामाजिक प्राणी पनि हुन । लैङ्गिक समानताको लागि कमजोर महिला समूहहरू, विभिन्न समुदायका व्यक्तिहरूलाई सशक्तीकरण गर्दै उनीहरूको सहभागिता, नेतृत्व र विकासको प्रतिफलको भागिदार हुँदै समान रूपले विकास गर्नु जरुरी हुन्छ । समानताले सबैको लागि बराबर प्राप्ति, उपलब्धि पहुँच र वितरणको अवस्थालाई जनाउँछ । यसरी समान ज्याला, समान रूपमा विकास, नियोगहरू, समितिहरू, आयोगहरू, निकायहरूमा प्रतिनिधित्व गर्ने कार्यलाई लैङ्गिक समानता भनिन्छ (संघीय मामिला तथा स्थानीय मन्त्रालय, २०६९) ।

लैङ्गिक समताको सिद्धान्त

लैङ्गिक समता भन्नाले प्रकृतिक संरचना, अवस्था र प्रकृति अनुसार गरिने न्यायोचित विवेकशील व्यवहार लाई जनाउँछ । समता नै समानता प्राप्त गर्ने एउटा प्रमुख माध्यम हो (Rawls, 1971) । समता व्यवहारको अनुभूति हो । समता सकारात्मक विभेद पनि हो । महिलालाई पुरुषको तुलनामा थप अवसर र सुविधा जुटाई समानता ल्याउन गरिने विशेष प्रयासलाई लैङ्गिक समता भनिन्छ । उदाहरणको लागि छात्रवृत्ति, निजामती सेवामा ल्याउन गरिएको व्यवस्था, नेतृत्वमा ल्याउन गरिने कार्यहरू लैङ्गिक समानताको सिद्धान्त हो ।

नारीवादी सिद्धान्त

नारीवादी सिद्धान्त प्रायः लैङ्गिक असमानताको विश्लेषणमा केन्द्रित हुन्छ । यसले महिला र पुरुषको सामाजिक भूमिका, अनुभव, रुची, काम लगायतका विभिन्न क्षेत्रहरूको परीक्षण गर्दछ । नारीवाद शब्दले महिलाको लागि समान अधिकार र कानुनी सुरक्षा स्थापनार्थ थालिएको राजनीतिक, सांस्कृतिक वा आर्थिक आन्दोलनलाई बुझाउँछ । नारीवादी आन्दोलनबाट नारीवादी सिद्धान्तको उदय भएको हो । यसले नारीको सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, व्यक्तिगत वा अन्य कुनै महत्वपूर्ण विषयमा पहुँच हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्छ । नारीवादी सिद्धान्तले लैङ्गिक असमानताको प्रकृति र कारणहरू पहिचान गर्छ र यसको अन्त्यको लागि निर्देशित गर्दछ ।

क्रिटिकल रेस थ्योरी

यस सिद्धान्तले हिंसालाई बुझ्न जाति, वर्ग र लिंगको अन्तर्सम्बन्धलाई विचार गर्दछ । साथै लैङ्गिक हिंसाका विभिन्न अनुभवहरूमा प्रणालीगत असमानताहरूले कसरी योगदान पुऱ्याउँछ भनेर अन्वेषण गर्छ (Bell, 1992) ।

सशक्तीकरण सिद्धान्त

सशक्तीकरण सिद्धान्तले पीडितहरूलाई सशक्त बनाउन र दमनकारी संरचनालाई चुनौती दिन रणनीति र योजनाहरूमा ध्यान केन्द्रित गर्दछ । लैङ्गिकतामा आधारित हिंसा विरुद्ध लड्ने माध्यमको रूपमा समुदायको संलग्नता र सक्रियतालाई प्रोत्साहित गर्दछ (Fetterman, 1996) ।

सामाजिक निर्माणवादी सिद्धान्त

यस सिद्धान्तले कसरी सामाजिक मान्यता र अपेक्षाहरूले लैङ्गिक भूमिकाहरूको हाम्रो बुझाइलाई आकार दिन्छन भन्ने कुरामा ध्यान केन्द्रित गर्दछ । यी निर्माणहरूले हिंसाको औचित्य र सहिष्णुतामा कसरी योगदान पुऱ्याउँछन भनेर जाँच गर्दछ (Erger and Lukckman, 1996) ।

अनुभवजन्य पूर्व साहित्यको पुरावातलोकन

हिंसाका प्रकार

लैंगिक हिंसा भन्नाले सार्वजनिक वा निजी जीवनमा लैंगिक आधारमा कसैप्रति शारीरिक, यौनजन्य वा मानसिक क्षति वा पीडा पुऱ्याउने कार्य सम्भन्तु पर्दछ, यो शब्दले लैंगिक आधारमा हुने वा हुन सक्ने कुनै पनि प्रकारको अपमानजन्य पीडाजन्य वा धम्कीपूर्ण व्यवहार, दवाव, करकाप वा स्वेच्छाचारी रुपवाट महिलालाई स्वतन्त्रताको उपभोग गर्नवाट वञ्चित गर्ने कुनै कार्य समेतलाई जनाउँछ(राष्ट्रिय महिला आयोग) । लिंगका आधारमा हुने हिंसालाई सामान्यतया निम्न अनुसार वर्गीकरण गरेको पाइन्छ ।

शारीरिक तथा मानसिक हिंसा

लैंगिक सम्बन्ध, सोच र अवधारणाहरु, सामाजिक मूल्य र मान्यता तथा महिला र पुरुषलाई हेर्ने दृष्टिकोणवाट यस्ता हिंसा हुने र उत्पीडनमा पर्ने गरेको पाइन्छ । शारीरिक रुपमा घाउ, चोट, पटक वा क्षति पुग्ने गरी गरिने कुनै पनि प्रकारको हिंसा यस अन्तर्गत पर्दछन । जस्तै: कुटपिट, जबरजस्ती, गर्भपतन आदि । “शारीरिक यातनाको डर, धाकधम्की दिनु, त्रासदीपूर्ण अवस्था निर्माण गर्नु, गालीगलौज गर्नु, अपशब्द बोल्ने, अरुको अगाडि होच्याउने, तिरस्कार गर्ने, घृणा गर्ने, भुटो वात लगाउने, घरवाट निकाला गर्ने, इच्छा विपरीत काम गर्न लगाउने साथै वैचारिक, धार्मिक, साँस्कृतिक तथा परम्परागत आधारमा गरिने भेदभाव समेत शारीरिक हिंसा भित्र पर्दछन” (राष्ट्रिय महिला आयोग) । यसरी नै “कुनै प्रकारको हातहतियार प्रयोग गरेर वा नगरी महिला भएकै नाताले उनीहरु माथि हुने कुटपिट, निलडाम, थुनामा राख्ने कार्यलाई शारीरिक हिंसा भनिन्छ । इच्छा विपरीतको कार्य गरेर सताउने, मन नपर्ने वस्तु तथा मानिसको प्रयोग गरेर मनमा पीडा पुऱ्याउने, मनोसामाजिक बल नष्ट गर्ने जस्ता कार्य मानसिक हिंसा हुन” (प्रश्न उत्तर संगालो, २०७५) । नेपालमा २३ प्रतिशत महिलालाई शारीरिक हिंसा हुने गरेको र १२ प्रतिशत मानसिक तथा भावनात्मक हिंसा हुने गरेको राष्ट्रिय जनसंख्या तथा स्वास्थ्य सर्भेक्षण प्रतिवेदन, २०१६ मा उल्लेख भएको छ ।

सामाजिक साँस्कृतिक हिंसा

यस प्रकारको हिंसा अन्तर्गत “सामाजिक संस्कार, धर्म परम्परा वा रीतिरिवाजका आधारमागर्ने हिंसाहरु जस्तै बाल विवाह, बहुविवाह, वोक्सीको आरोप, भुमा, देवकी, वादी, छुवाछुत, सुत्केरी र रजस्वला हुँदाको छुवाछुत, आदि सामाजिक साँस्कृतिक हिंसा भित्र पर्दछन” (राष्ट्रिय महिला आयोग) । साथै सामाजिक साँस्कृतिक नाउँमा महिलाहरुलाई पाखा पार्ने र नियन्त्रणमा राख्ने कार्यवाट यस प्रकृतिका हिंसा हुने गरेका छन ।

यौनिक वा यौन हिंसा

काम गर्ने स्थान, अध्ययन अध्यापन गर्ने स्थान, सार्वजनिक यातायात वा अन्य सार्वजनिक स्थानमा, घर भित्र वा जुनसुकै स्थानमा गरिने बलात्कार, बलात्कार प्रयास, यौन दुर्व्यवहार, यौन शोषण, जबरजस्ती संवेदनशील अंग छुने, चलाउने, यौन चित्र, फोटो, भिडियो देखाउने, नग्न फोटो खिच्ने, यौनजन्य कुराकानी वा शब्दहरुको प्रयोग गर्ने वा यस्तै प्रकारका अन्य घटनाहरु यौनिक हिंसा भित्र पर्दछन (राष्ट्रिय महिला आयोग) ।

यसरी नै “महिलाको इच्छा विपरीत जबरजस्ती करणी गर्नु, महिलाको सुरक्षित यौन स्वास्थ्यमा आघात पुऱ्याउने, जबरजस्ती गर्भ धारण, प्रलोभनमा पारेर वा बाध्यतापूर्ण यौन व्यवहार, शरीरका मुख्य संवेदनशील अंग छुने, चलाउने, सामाजिक संजालको दुरुपयोग गरी अश्लील फोटो, म्यासेज पठाएर वा सार्वजनिक गरिदिने धम्की दिएर यौनजन्य हिंसा” हुने गरेका छन (प्रश्न उत्तर संगालो, २०७५) । राष्ट्रिय जनसंख्या तथा स्वास्थ्य सर्भेक्षणले नेपालमा ३४ प्रतिशत महिलाहरु माथि आफ्नै पतिवाट यौन हिंसा हुने गरेको प्रतिवेदन सार्वजनिक गरेको छ ।

आर्थिक हिंसा

आर्थिक हिंसा भन्नेले संगोल वा निजी सम्पतिको प्रयोग गर्न वा रोजगारी वा आर्थिक स्रोत साधनको पहुँच वा प्रयोगमा वञ्चित गर्ने कार्यलाई जानाउँछ (घरेलु हिंसा न्यूनीकरण सम्बन्धी ऐन, २०६६)। अधिकांश “घरेलु हिंसा र महिला हिंसामा आर्थिक पक्ष जोडिने गरेको पाइन्छ। छोरी वुहारीको पहिचान खुल्ने कागजात नवनाइ दिनु पनि आर्थिक अधिकारवाट वञ्चित गराउनको लागि हो” (राष्ट्रिय महिला आयोग)। महिलाले रोजगारीको काम गर्छु भन्दा वा जागीर वा व्यापार व्यवसाय गर्छु भन्दा गर्न नदिने, महिलालाई असमान ज्याला दिने, कमाएर ल्याएको पैसामा नियन्त्रण गर्ने, काम गर्न लगाउने तर श्रमको मूल्य नदिने आदि आर्थिक हिंसा हुन (प्रश्न उत्तर संगालो, २०७५)।

लिंगमा आधारित हिंसा विश्वमा मानव अधिकारको प्रमुख मुद्दा बनेको छ। केयरले सार्वजनिक गरेको प्रतिवेदनमा हिंसा न्यूनीकरणको लागि निम्न तीन पक्षमा जोड दिन आवश्यक रहेको छ :

- क) महिला तथा बालबालिकाको आर्थिक सामाजिक र राजनीतिक सशक्तीकरणलाई प्रवर्द्धन गर्ने।
- ख) सामाजिक मापदण्ड, मनोवृत्ति र व्यवहारमा लैंगिक समानतालाई बढवा दिने र हिंसाका मूल कारणहरूलाई सम्बोधन गर्ने नीति र कार्यक्रमहरू तय गर्ने।
- ग) सार्वजनिक योजना र बजेट प्रक्रियाहरू र सार्वजनिक वित्तीय प्रणालीहरू लैंगिक समानता सिद्धान्तहरू र लैंगिक विश्लेषणलाई एकीकृत गर्ने (Care, 2020)।

युएनडिपीको २०१८ को रिपोर्टमा अपांगता भएका केटीहरू र युवा महिलाहरूले अपांगता नभएको तुलनामा १० गुणा बढी लैंगिक हिंसाको सामना गर्नु परेको देखाएको छ। साथै “महिलाहरूले आफ्नो आम्दानी र जीविकोपार्जन जस्ता आधारभूत कुराको लागि पुरुषहरूमा निर्भर हुनु परेकोले आर्थिक असमानता विद्यमान छ। यसरी नै पितृसत्तात्मक संरचनाहरूले हानिकारक लैंगिक मान्यताहरू सिर्जना गर्दछन्” भन्ने कुरा रिपोर्टमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ (युएसएआइडी रिपोर्ट, २०२२)।

नर्वेजीयन सरकारको न्याय र सार्वजनिक सुरक्षा रिपोर्टमा उल्लेख गरिए अनुसार लैंगिक हिंसा र घरेलु हिंसा रोकथाम गर्न निम्न पक्षमा जोडिनु पर्छ :

- क) पीडितको लागि पुनस्थापनाका कार्यक्रम संचालन गर्ने,
- ख) महिला सशक्तीकरण प्रवर्द्धन गर्ने,
- ग) महिला र पुरुषबीच समन्वय र सहकार्यमा जोडिदिने,
- घ) प्रशिक्षण/भेला/कार्यक्रमहरू संचालन गर्ने,
- ङ) जनचेतनामूलक अभियानहरू संचालन गर्ने,
- च) अहिंसा सहितको समानतामूलक शिक्षामा जोडिदिने।

लैंगिक हिंसा न्यूनीकरण गर्नको लागि राज्यले विभिन्न कानून, नीतिहरू, संरक्षणात्मक आदेश, शिक्षा र सचेतना कार्यक्रम तथा कानून प्रवर्तन तालिमहरू सहितको विस्तृत योजना बनाउन सक्छ (Krakauer, 2015)। जसवाट पीडकलाई उपयुक्त दण्ड र पीडितलाई कानुनी सुरक्षा सुनिश्चित हुन्छ। पीडितहरूलाई थप हानीवाट जोगाउनको लागि संरक्षणात्मक आदेशको प्रयोग र परिपालना गर्न सकिन्छ। लैंगिक हिंसाको वारेमा सचेतना जगाउन र लैंगिक समानता प्रवर्द्धन गर्न तथा यी र यस प्रकारका हिंसाहरू न्यूनीकरणको लागि जनतालाई सुसुचित गराउन शिक्षा र सचेतना कार्यक्रमहरू उपयोगी हुन्छन्। पीडित केन्द्रित दृष्टिकोणवाट र मनोवैज्ञानीकहरूको राय समेत लिएर लैंगिक हिंसाका घटनाहरूलाई संवेदनशील रूपमा ग्रहण गर्नको लागि कानून कार्यान्वयन गर्ने पक्ष र यससँग सरोकार गाँसिएका अधिकारीहरूलाई प्रशिक्षण तथा तालिम दिनु पर्छ। पीडितहरूकोलागि कानुनी सहायता र परामर्श सेवाहरू उपलब्ध गराउने र उनीहरूको पहुँच स्थापित गराउने तथा लैंगिक भेदभाव विरोधि कानूनहरू हटाएर समान अवसर र उपचारलाई बढवा दिन आवश्यक छ। लैंगिक हिंसासँग सम्बन्धित सीमापारमा हुने अपराधिक कार्यहरूलाई समेट्न र साभेदारी गर्नको लागि अन्तर्राष्ट्रिय जगतसँग सहकार्य गर्ने (Synyder, 2019)। यस्ता उपायहरूको खोजी गर्नुको साथै बलियो संयन्त्र निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्न सकेमा लैंगिक हिंसा रोकथाम

गर्न सकिन्छ ।

महिला तथा बालबालिका उद्धार केन्द्रले गोरखा नगरपालिका भित्र लैंगिक हिंसा न्यूनीकरण सम्वन्धी अभिमूखीकरण कार्यक्रम संचालन गरी तयार पारेको प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिए अनुसार यस गोरखा नगरपालिकामा सामाजिक संजालको दुरुपयोग, गरगहना, खानपिन, चालचलन देखासिकी र आयातित संस्कृतिको प्रभाव, बढ्दो परनिर्भरता र वेरोजगारी, आमदानी घट्दो र ऋण बढ्दो, वैदेशिक रोजगारी, पारिवारिक वेमेलका कारणबाट अधिकांश विवादहरू पैदा हुने गरेको छन । जसको कारणले हिंसा निम्त्याएको छ । नगरपालिकाले यसको वारेमा ध्यान पुऱ्याउनु पर्छ । यसरी नै जनप्रतिनिधि र कर्मचारीहरूको बीच उचित समन्वय र सूचना आदानप्रदान तथा जनशक्ति व्यवस्थापन, परिचालन जस्ता कुराहरूमा स्थानीय सरकार रुमलिएको छ (प्रतिवेदन, २०७९ महिला तथा बालबालिका उद्धारकेन्द्र) ।

समाजमा लैंगिकताका आधारमा असमानता, भेदभय र विभेदहरू रहेका हुन्छन र यसलाई सकारात्मक विभेदबाट हटाउन सकिन्छ भन्ने समतावादी सिद्धान्तको मत रहेको छ तर समाजमा महिला र पुरुष बीच ज्याला, मजदुरी, आर्थिक पहुँच जस्ता असमानता र छोरा र छोरी बीच हुने विभेद, जातजातीमा हुने विभेद, छुवाछुत, धनी गरीब, ठूलो सानो जस्ता सोचहरू विद्यमान रहेका छन । यसबाट शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य, आर्थिक, सामाजिक साँस्कृतिक हिंसाहरू सिर्जना हुने गरेका छन । समाजमा रहेका यस्ता विसंगतिहरूलाई निरुत्साहित गर्न तीन तहको सरकार लागि परेको भए पनि सोचे अनुसारको उपलब्धिहरू हाँसिल गर्न सकि रहेको छैन । जुन कुरा दैनिक रुपमा हुने गरेका जघन्य अपराधहरू तथा हिंसाका घटनाहरू वाट पुष्टि हुन्छ । यी र यस्तै प्रकृतिका हिंसाबाट गोरखा नगरपालिका पनि अछुतो छैन । यद्यपी यस पालिकाले यस्ता हिंसाहरूको पहिचान र न्यूनीकरण गर्न समतावादी सिद्धान्तको मान्यता अनुसार सकारात्मक विभेदको कार्यक्रमहरू तय गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनु सकारात्मक र सान्दर्भिक छ ।

अध्ययन विधि

यो अध्ययन गुणात्मक विधिमा आधारित छ । गुणात्मक अनुसन्धानले कार्य संचालनको नीति, पद्धति र प्रकृयाको सूक्ष्म अध्ययन (खनाल, २०७६) गर्ने हुनाले यो विधि अपनाइएको छ । यस अध्ययनमा गोरखा नगर पालिकाका हिंसा पीडितहरू र स्थानीय सरकार जनसंख्याको रुपमा रहेका थिए भने उद्देश्यमूलक नमुना छनौट विधिबाट ३ जना हिंसा पीडित, २ जना वडाध्यक्ष र उपप्रमुखलाई सुचनादाताको रुपमा छनौट गरिएको थियो । असंरचित अन्तर्वार्ता र टेलिफोन वार्ताबाट प्राथमिक तथ्यांक संकलन गरिएको थियो । नेपालको संविधान, स्थानीय सरकार संचालन ऐन, नगरपालिकाले प्रकाशित गरेका प्रगति प्रतिवेदन पुस्तिका, कानुनको संगालो, पुस्तक, जर्नल, लेख, रिपोर्टहरूबाट द्वितीय तथ्यांकहरू संकलन गरिएको थियो । द्वितीय तथ्यांक संकलनका लागि पुस्तकालय अध्ययन विधि पनि प्रयोग गरिएको थियो । प्राप्त तथ्यांकलाई एकीकृतगरी उद्देश्यका आधारमा उपशीषक बनाई गुणात्मक विधिमाफत विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्ययन क्षेत्रको परिचय

यस अध्ययनलाई गोरखा जिल्लामा पर्ने गोरखा नगरपालिकामा केन्द्रीत गरिएको छ । गोरखा जिल्लामा २ वटा नगरपालिका र ९ वटा गाउँपालिका रहेका छन । ती मध्ये गोरखा नगरपालिका पूर्वमा सहिद लखन र भीमसेन थापा गाउँपालिका, पश्चिममा पालुङटार नगरपालिका, उत्तरमा सिरानचोक गाउँपालिका र दक्षिणमा सहिद लखन गाउँपालिका र तनहुँ जिल्लासम्म फैलिएको छ । यस नगरपालिकामा १४ वडा रहेका छन भने यस पालिकाले कुल १३१.८६ कि.मी. क्षेत्रफल ओगटेको छ (गोरखा नगरपालिकाको परिचय, २०७६) ।

प्राप्ति र विश्लेषण

हिंसाको मुहान अर्थात हिंसा सुरुहुने थलो घर, टोल, छिमेक, समाज, समुदाय हो । यस्ता हिंसा सबै भन्दा पहिले स्थानीय सरकारमा पुग्छन । स्थानीय सरकार अन्तर्गत गोरखा नगरपालिकाले आफ्नो क्षेत्रमा रहेका लैंगिक

हिंसाको पहिचान कसरी गरेको छ र यस प्रकृतिका हिंसाहरू निराकरणको लागि के कस्ता कार्यहरू गरी रहेको छ, यसको विश्लेषण आजको आवश्यकता हो । यस पालिकाले लैङ्गिक हिंसा न्यूनीकरणसँग सम्बद्ध के कस्ता कानून निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ साथै न्यायिक समितिको भूमिका कस्तो छ, हिंसा न्यूनीकरण अन्तर्गत सचेतनामूलक कार्यक्रम, अभियानहरू, आर्थिक आय आर्जनका कार्यक्रमहरू, सीपमूलक र क्षमता अभिवृद्धि, नागरिकहरूको न्यायमा पहुँच लगायतका विषयमा के कस्ता कार्यहरू गरेको छ र के कस्ता भावी योजनाहरू निर्माण गरेको छ । साथै गोरखा नगरपालिकाले गरेको प्रयास पर्याप्त छ छैन भन्ने विषयमा अध्ययनको नतिजा र छलफललाई केन्द्रित गरी तल उल्लेखित उपशीर्षकहरूमा राखेर प्रस्तुत गरिएको छ ।

स्थानीय सरकारको अधिकार

स्थानीय सरकारलाई के कति अधिकार दिएको छ भन्ने वारेमा नेपालको संविधान २०७२ को अनुसूची ८ र ९ ले स्पष्ट गरेको छ (नेपालको संविधान, २०७२) । संविधान र अन्य कानूनको अधिनमा रही गाउँपालिका र नगरपालिकाको शासन व्यवस्थाको सामान्य निर्देशन, नियन्त्रण र संचालन गर्ने जिम्मेवारी गाउँ कार्यपालिका र नगर कार्यपालिकाको हुने व्यवस्था छ । उल्लेखित प्रत्यायोजित अधिकारको प्रयोग गरी स्थानीय सरकारले गाउँसभा र नगरसभाबाट संविधानको अनुसूची ८ र अनुसूची ९ मा उल्लेखित विषयमा आवश्यक कानून बनाई कार्यान्वयनमा ल्याएको देखिन्छ। यसरी नै स्थानीय सरकारले जनतासँग प्रत्यक्ष जोडिएर विभिन्न कार्यक्रम र अभियानहरू समेत संचालन गर्दै आएकोले हिंसाका घटनाहरू न्यूनीकरणको लागि स्थानीय सरकारको भूमिका महत्वपूर्ण बनेको छ ।

लैङ्गिक हिंसाको पहिचान

गोरखा नगरपालिकाभित्र हुने लैङ्गिक हिंसाको प्रकृति कस्तो छ, हिंसाको करण के के हुन, पुरुष र महिलामा हुने हिंसाको प्रकृति कस्तो छ भन्ने विषयमा नगरपालिकाले विशेष रूपमा कुनै विज्ञहरू मार्फत वा अन्य कुनै अध्ययन, अनुसन्धान र खोजविन गरेको भने पाइँदैन । यस पालिकामा हुने हिंसाहरूको पहिचान सामान्यतया जो व्यक्ति हिंसामा परेको हो स्वयंले वा निजको आफन्तले गराउने जानकारी, उजुरी, नगरपालिकाको सामाजिक विकास कार्यालयमा आउने उजुरी, न्यायिक समिति र वडा कार्यालयमा दर्ता हुने विवादहरू, प्रहरी र स्थानीय समुदायको सूचनालाई आधार मानिएको पाइँन्छ । यस पालिकाभित्र शारीरिक हिंसा, मानसिक हिंसा, सामाजिक साँस्कृतिक हिंसा, यौन हिंसा र आर्थिक हिंसाका घटनाहरू हुने गरेको पाइँन्छ । यस अन्तर्गत हाडनाता करणी तथा हाडनातामा विवाह हुने गरेको, बालविवाह, बहुविवाह, वोक्सो वोक्सी भन्ने गरेको, पानी पँधरो, सार्वजनिक ठाउँ, सार्वजनिक समारोहमा हुने छुवाछुत, जातिय विभेद, मादक पदार्थ सेवन गरी समाजमा होहल्ला गर्ने, आफ्नै परिवारका सदस्यलाई कुटपिट र गालीगलौज गर्ने, जेष्ठनागरीकले राज्यबाट पाउने भत्ता परिवारका अन्य सदस्यले मासिदिने गरेको, असहाय बालबालिका, एकल महिलाको उचित संरक्षण नभएको, वृद्धवृद्धाको उचित हेरचाह नगरे को, लिखत नभएको लेनदेन कारोवारले निम्त्याएको समस्या, वैदेशिक रोजगारीबाट प्राप्त हुने रकमको दुरुपयोग, अभाव, गरीबी तथा वेरोजगारीको कारण पारिवारीक वेमेल, भैँ भगडा, बढ्दो सम्बन्ध विच्छेद, विद्यालय उमेर का किसोर किसोरीमा लागूऔषध दुर्व्यसनी बढेको, अवैध यौनजन्य क्रियाकलाप बढेको, नाबालक माथि हुने यौन दुर्व्यवहार, बाबुको पहिचान नभएको जस्ता विवादहरू रहेका छन् । यस्ता घटना र विवादहरू हिंसामा परिणत हुने गरेका र यसबाट जघन्य हिंसाहरू सिर्जना हुने गरेको पाइँन्छ ।

लैङ्गिक हिंसा पहिचानको सन्दर्भमा जनप्रतिनिधि र सरोकारवालाको प्रतिक्रिया

एक सूचनादाताको भनाई “मेरो पति रोजगारीको लागि विदेश जानु भए पछि सासु ससुरा र छोराछोरीको हेरचाह, खेतीपाती र गाई बस्तु समेत सबै जिम्मेवारी मेरो काँधमा आयो । विदेश गएको पतिले ससुरालाई पैसा पठाउने गरेकोले छोराछोरीको फिस तिर्न, लुगा कपडा, खाजा र मेरो लागि पर्सनल खर्चको अभावलाई माइती र आफन्तसँग हात थापेर तथा ऋण खोजेर टाँदै आएँ । मैले सके सम्म दुख गरी आउँदा पनि सासु ससुराले मेरो वारे

मा नहुने कुरा छोरालाई लगाई दिने गरेकोले पतिसँगको सम्बन्ध विग्रियो । रोजगारी छोडेर घरमा आएपछि मादक पदार्थ सेवन गरी मलाई सधैं कुटपिट गर्ने, मलाई धाकधम्की दिने, मेरो इच्छा विपरीत यौन सम्पर्कको लागि बाध्य बनाउने गरेकोले चरम हिंसामा परेकी छु” (व्यक्तिगत कुराकानी, भदौ ७, २०८०) ।

लैङ्गिक समानताको सिद्धान्तले महिला र पुरुषलाई समान व्यवहार गर्नु पर्नेमा जोड दिन्छ । लैङ्गिक समानताको लागि कमजोर महिला समूहहरू, विभिन्न समुदायका व्यक्तिहरूलाई शसक्तीरण गर्दै उनीहरूको सहभागिता, नेतृत्व र विकासको प्रतिफलको भागिदार हुँदै समान रूपले विकास गर्न जरुरी हुन्छ । समानताले सबैको लागि बराबर प्राप्त, उपलब्धि पहुँच र वितरणको अवस्थालाई जनाउँछ । यो सन्दर्भमा सूचनादाताको भनाई अनुसार महिला पुरुष समान भनिए पनि परिवारमा पुरुषको प्रधानता रहेको, महिलामाथि अनावश्यक शारीरिक, मानसिक र यौन हिंसा हुने गरेको पाइयो ।

अर्को एक सूचनादाताको भनाई “अरवमा पसिना वगाएर चितवनमा पत्नीको नाउँमा घरेडी किनेको थिएँ । यसरी नै बैंक खाता पनि पत्नीको नाउँमा खोली ४/५ लाख नगद जम्मा गरिदिएको थिएँ । नावालक छोरछोरीलाई छोडेर पत्नीले अन्यत्र विवाह गरेर गएकी छन । मेरो सम्पति फिर्ता पाउन सकेको छैन” (व्यक्तिगत कुराकानी, कार्तिक ७, २०८०) ।

राष्ट्रिय महिला आयोगको प्रतिवेदन अनुसार आर्थिक हिंसा भनेर संगोल वा निजी सम्पतिको प्रयोग गर्न वा रोजगारी वा आर्थिक स्रोत साधनको पहुँच वा प्रयोगमा वञ्चित गर्ने कार्यलाई जानाउने कुरामा जोड दिएको छ (घरेलु हिंसा न्यूनीकरण सम्बन्धी ऐन २०६६) । अधिकांश घरेलु हिंसा र महिला हिंसामा आर्थिक पक्ष जोडिने गरेको पाइन्छ । यसै सन्दर्भमा सूचनादाताको भनाई अनुसार समाज तथा घरपरिवारमा आर्थिक हिंसा हुने गरेको र महिला माथि मात्र नभइ पुरुष माथि पनि आर्थिक हिंसा हुने गरेको पुष्टि हुन्छ ।

गोरखा नगरपालिका वडा नं.१ मा के कस्ता लैंगिक हिंसाहरू हुने गरेको छन र यस्ता विवादहरूको वारेमा वडाको भूमिका कस्तो रहन्छ भन्ने विषयमा वडाध्यक्ष भन्नु हुन्छ, “सार्वजनिक धारामा पानी थाप्न जाँदा छिछि, दुरदुर गरेको, गालीगलौज गरेको, सानो जातको भनेर हेप्ने गरेको, विश्वासले आर्थिक कारोवार गरेको पैसा माग्दा तेरो के प्रमाण छ, ले र आईज अनि पैसा दिन्छु भनेको, बैंकको चेक दिएको पैसा भिक्न जाँदा खातामा पैसा नभएको, खानलाउन नदिई वारम्बार कुटपिट गरी घरवाट पतिले निकालेको, वृद्ध आमालाई छोराहरूले नहेरेको लगायतका विवादहरू वडामा आउने गरेका छन” (गोरखा नगरपालिका १ नं. वडाध्यक्षसँगको व्यक्तिगत कुराकानी, असोज ३, २०८०) ।

यो भनाइ अनुसार समाजमा यी र यस प्रकृतिका विवाद र घटनाहरू घटिरहने भएकोले यसैवाट हिंसाको पहिचान गरी निराकरणका उपायहरूको खोजी हुने गरेको पाइन्छ । यसलाई ध्यानमा राखी राज्यले विभिन्न किसिमका कानूनहरू बनाएर कार्यान्वयनमा ल्याएको भए पनि समाजमा विभिन्न किसिमका हिंसा अहिले पनि उत्तिकै हुने गरेको स्पष्ट हुन्छ ।

यसरी नै गोरखा नगरपालिका वडा नं. ४ मा हुने गरेका हिंसाको पहिचान र निराकरणको वारेमा जिज्ञासा राख्दा यहाँका वडाध्यक्षको मत यस्तो देखियो “विद्यालय उमेरका किशोर किशोरीमा लागूऔषध दुर्व्यसनी बढेको, अवैध यौनजन्य क्रियाकलाप बढेको, नावालक माथि हुने यौन दुर्व्यवहार यस वडामा अत्यधिक बढ्दै गएकोले यसको रोकथाम र नियन्त्रण आवश्यक रहेकोले यसतर्फ केन्द्रित रहेर योजनागत रूपमा काम गर्न थालिएको छ, ” (गोरखा नगरपालिका ४ नं. वडाध्यक्षसँगको व्यक्तिगत कुराकानी, असोज ४, २०८०) ।

यो भनाइ अनुसार विद्यालय तथा समाजमा किशोरकिशोरीहरूमा बढ्दै गरेका विभिन्न किसिमका अनैतिक र अश्लील क्रियाकलापहरूको रोकथाम गर्न आवश्यक रहेकोमा हाल वडाले योजनागत रूपमा नै रोकथामका कार्यक्रम तय गरी कार्यान्वयन गर्न थालिएको पाइयो ।

एक सूचनादाताको भनाई “मैले घरको धन्दा सकेर मात्र स्कुल जानु पर्छ तर भाईले यो काम गर्नु पर्दैन भाई वोर्डिङमा पढ्ने भएकोले म पनि भाईसँगै पढ्न जान्छु भन्दा वुवा आमाले दिनु भएन सरकारी स्कुलमा भर्ना

गरिदिनु भयो । भाइ घरमा जतिवेला आए पनि हुन्छ तर म अँध्यारो हुनु भन्दा पहिले नै घरमा आई पुगु पर्छ" (व्यक्तिगत कुराकानी, असोज १, २०८०) ।

नारीवादी सिद्धान्तले पितृसत्तात्मक संरचनालाई चुनौती दिने नीतिहरूको आवश्यकतालाई जोड दिन्छ । युएनडिपीको रिपोर्टमा पनि पितृसत्तात्मक संरचनाहरूले हानिकारक लैङ्गिक मान्यताहरू सिर्जना गर्दछन् भनिएको छ । यसै सन्दर्भमा हाम्रो समाजमा पितृसत्तात्मक सोचको अवपेशको रूपमा छोरा र छोरी तथा महिला र पुरुषको बीचमा भेदभाव र असमानताहरू विद्यमान रहेको कुरा अध्ययनमा पाइयो ।

कानून निर्माण र कार्यान्वयन

गोरखा नगरपालिकाले संविधान र स्थानीय सरकार संचालन ऐनले तोकिदिएको क्षेत्राधिकार भित्र रहेर कार्यविधिहरू निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्ने क्रममा हिंसा पीडित व्यक्तिहरूको तत्काल उद्धार गर्न हिंसा पीडित उद्धार कार्यक्रम संचालन अनुदान कार्यविधि २०७६ वमोजिम रु.५०००। रकम वडाको सिफारिसमा नगर उपप्रमुखले उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरिएको पाइयो । यसका साथै पालिकाले लैङ्गिक हिंसा विरुद्धको समिति तथा निगरानी समूह गठन र परिचालन कार्यविधि २०७६ निर्माण गरी आफ्नो पालिकामा हिंसा सुन्य शहनशीलताको नीति अनुरूप यस पालिकाभित्र लैङ्गिक हिंसा न्यूनीकरण गरी हिंसा प्रभावितलाई संरक्षण प्रदान गर्न र सशक्तीकरणकोलागि लैङ्गिक हिंसा विरुद्धको समिति तथा निगरानी समूह गठन तथा परिचालन यो कार्यविधिको अधिनमा रहेर गरेको पाइयो । असहाय गर्भवती तथा सुत्केरी महिला राहत कोष संचालन कार्यविधि २०७७ अन्तर्गत जोखिममा परेका तथा विपन्न सुत्केरी महिलालाई नगद, खाद्यान्न तथा न्यानो कपडा उपलब्ध गराउने उद्देश्य राखेको छ । यसरी नै उपप्रमुख सवल नेतृत्व विकास कार्यक्रम संचालन कार्यविधि २०७६ ले महिला शहकारी, आमा समूह, महिला समूह, किशोरी समूह, महिला समन्वय समितिमा आवद्ध व्यक्तिहरूको नेतृत्व विकास र सीपको विकास गर्ने उद्देश्य लिएको छ । गोरखा नगरपालिका भित्रका उद्यमी महिला व्यवसायीहरूको उद्यम विकास गर्ने प्रयोजनले उद्यमी महिलाहरूको लागि अनुदान कार्यक्रम संचालन कार्यविधि २०७७ ल्याएको पाइयो (गोरखा नगरपालिका, २०७८) ।

लैङ्गिक समताको सिद्धान्तले महिलालाई पुरुषको तुलनामा थप अवसर र सुविधा जुटाई समानता ल्याउन गरिने विशेष प्रयासलाई जोड दिएको छ । गोरखा नगरपालिकाको स्थानीय सरकारले पनि आफ्नो पालिका भित्रका असहाय गर्भवती तथा सुत्केरी महिला राहतकोष, सवल नेतृत्व विकासको लागि महिलाहरूलाई लक्षित गरी ल्याइएको कार्यविधि तथा उद्यमी महिला व्यवसायीहरूको लागि विशेष कानून निर्माण गरी महिलाहरूलाई आत्मनिर्भर बनाउने तथा पुरुष सरह नेतृत्वमा ल्याउने प्रयास गरेको पाइयो ।

कार्यक्रम तथा अभियानहरू

नर्वेजीयन सरकारको न्याय र सार्वजनिक सुरक्षा रिपोर्टमा लैङ्गिक हिंसा र घरेलु हिंसा रोकथाम गर्न प्रशिक्षण/भेला/कार्यक्रमहरू तथा जनचेतनामूलक अभियानहरू संचालन गर्न सकिने कुरा औल्याएको छ । यसै सन्दर्भमा गोरखा नगरपालिकाले जिल्ला स्थित प्रहरी कार्यालय, सरकारी कार्यालय र विभिन्न संघ संस्थाहरूसँग सहकार्य गरेर जनचेतनामूलक कार्यक्रम र अभियान अन्तर्गतमानव अधिकारका कार्यक्रम, लैङ्गिक हिंसा विरुद्धको १६ दिने अभियान, अपांगता विरुद्धको दिवस, महिला नेतृत्व विकास र आय आर्जन सम्बन्धि तालिम, कानुनी घुम्ती क्लिनिक लगायतका जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू आयोजना गरेको देखियो । यसरी नै शैक्षिक कार्यक्रम अन्तर्गत गोरखा नगरपालिकाले विद्यालयमा विद्यार्थीहरूलाई लक्षित गरी लैङ्गिक हिंसा, घरेलु हिंसा, छुवाछुत, लागू पदार्थ, बालविवाह लगायत विषयमा अभिमूखीकरण कार्यक्रम संचालन गरेको पाइयो (न्यायिक समिति संयोजक, व्यक्तिगत संचार, मंसिर २, २०८०) । मिडिया अभियान अन्तर्गत स्थानीय रेडियो, एफ.एम.को माध्यमबाट लैङ्गिक हिंसा विरुद्धको संदेशमूलक सूचनाहरू सम्प्रेषण गरेको साथै समाजमा रहेका हिंसाको आयाम, अवस्था र रोकथामका विषयमा यस क्षेत्रका विज्ञ, कानूनविद, मनोविमर्शकर्ता, चिकित्सक समेतसँग अन्तवार्ता, विचारविमर्श, छलफलका

कार्यक्रमहरु संचालन गरी नागरिकहरुलाई सचेतना फैलाउने कार्य गरेको छ । गोरखा नगरपालिका भित्रका वडाहरुले पनि यसै प्रकृतिका केही कार्यक्रमहरु आफ्नो वडामा आयोजना गरेको पाइयो ।

न्यायिक समितिको भूमिका

गोरखा नगरपालिकाको न्यायिक समिति मार्फत न्यायिक व्यवस्थापनको लागि मेलमिलापकर्ता छनोट गरी उनीहरुलाई तालिम दिई १४ वटै वडामा मेलमिलाप केन्द्र गठन गरी जिम्मेवारी दिएको छ । न्यायिक समितिमा आएका गुनासो र दर्ता भएका उजुरीहरुको विषयमा विवादीत पक्षलाई राखेर अधिकांश विवादहरुमा मेलमिलाप गराउन न्यायिक समिति सफल भएको देखिन्छ । नगरपालिकाले उपलब्ध गराएको जानकारी अनुसार न्यायिक समितिमा उजुरी दर्ता गर्दा र मेलमिलाप गराए वापत कुनै सुल्क नलाग्ने हुँदा हिंसामा परेका मानिसहरु उजुरी लिएर न्यायिक समितिमा पुग्ने गरेको पाइयो । गाउँघरका सानातिना विवादहरु लिएर जिल्ला प्रशासन कार्यालय र अदालत धाउनु पर्ने, धेरै समय लाग्ने, धेरै खर्चिलो हुने, प्रायः गरी विवादको एक पक्षले जित्ने र अर्को पक्षले हार्ने जस्ता समस्याहरु अन्त्य गराउन र न्यायमा सरल र सुलभ रुपमा जनताको पहुँच स्थापित गर्न न्यायिक समिति प्रतिको जुन अपेक्षा हो त्यो अनुरूप गोरखा नगरपालिका न्यायिक समितिले भूमिका निर्वाह गर्दै आएको पाइयो (न्यायिक समिति संयोजक, व्यक्तिगत संचार, मंसिर २, २०८०) ।

निष्कर्ष

अध्ययनका क्रममा गरिएको छलफल र प्राप्त जानकारीहरुको विश्लेषण गर्दा गोरखा नगरपालिकाले लैगिकतामा आधारित हिंसाको पहिचान गर्नको लागि कुनै विज्ञहरु मार्फत वा अन्य कुनै अध्ययन, अनुसन्धान र खोजबीन गरेको भने पाइँदैन । यस पालिकामा हुने हिंसाहरुको पहिचान सामान्यतया जो व्यक्ति हिंसामा परेको हो स्वयंले वा निजको आफन्तले गराउने जानकारी, उजुरी, नगरपालिकाको सामाजिक विकास कार्यालयमा आउने उजुरी, न्यायिक समिति र वडा कार्यालयमा दर्ता हुने विवादहरु, प्रहरी र स्थानीय समुदायको सूचनालाई आधार मानिएको पाइयो । यस पालिकाले प्रचलित कानूनको अधिनमा रहेर हिंसा न्यूनीकरणको लागि कार्यविधिहरु निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । जनचेतनामूलक कार्यक्रम अन्तर्गत मानव अधिकारसँग सम्बन्धीत कार्यक्रम, लैगिक हिंसा विरुद्धको १६ दिने अभियान, अपांगता दिवस, नेतृत्व विकास र आय आर्जन सम्बन्धि तालिम, कानुनी घुम्ती क्लिनिक लगायतका कार्यक्रमहरु संचालन गरेको देखिन्छ । आर्थिक अवस्था कमजोर भएका र हिंसामा परेका पीडितलाई अस्थायी वासस्थानको लागि यस पालिकाले सेफ हाउसको व्यवस्था गरेको पाइयो । निगरानी समूहको गठन, चेतनामूलक कार्यक्रमहरु संचालन, पीडकलाई कानूनको दायरामा ल्याउने र पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराउने मे मेलमिलाप गराउने जस्ता न्यायिक समितिको कार्यवाट हिंसा न्यूनीकरण गर्न यसले केहि हदसम्म सहयोग पुऱ्याएको देखिन्छ ।

अध्ययनका क्रममा प्राप्त तथ्यांकको विश्लेषण गर्दा सामाजिक संजालको दुरुपयोग, गरगहना, खानपिन, चालचलन देखासिकी र आयातित संस्कृतिको प्रभाव, बहूदो परनिर्भरता र बेरोजगारी, आम्दानी घट्दो र ऋण बहूदो भएको छ । यसवाट समाजमा अधिकांश हिंसाहरु हुने गरेका छन । समाजमा आफ्नो चरित्र, आचरण र नैतिकताको ख्याल गरी अरुको मात्र कमजोरी खोज्ने पर्वतिलाई निरुत्साहित गर्न सकियो भने हिंसा न्यूनीकरणमा सहयोग पुग्छ । हिंसा पीडितहरु र प्रभावितहरुलाई तत्कालै वा जतिसक्दो चाँडो उद्धार गर्नु पर्ने, औषधी उपचार, वासस्थान र आर्थिक सहायता गर्न नगरपालिकाले सकेको देखिँदैन । यस पछि पीडित र प्रभावितलाई मानोसामाजिक परामर्श, कानुनी सुरक्षा तथा घर, परिवार र समाजमा पुनस्थापना गराउने तर्फ पनि ध्यान पुगेको देखिँदैन ।

प्रभावकारी रणनीतिका साथ योजनाहरु निर्माण गरी सवैको सहभागिता, दिगो विकासका सेवा र सचेतनामूलक गतिविधिहरु संचालन गर्ने, आर्थिक आयआर्जनका गतिविधिहरुमा जोड दिने, बेरोजगारका लागि रोजगारको व्यवस्था गर्ने, सीपमूलक र क्षमता अभिवृद्धि जस्ता कार्यक्रम लागू गर्ने, शिक्षा, स्वास्थ्य सेवामा पहुँच सुनिश्चित गर्ने, न्यायिक समितिलाई अरु जिम्मेवार र क्रियाशील बनाउने, नीति नियम कार्यान्वयन तथा

कानुनी सचेतना जस्ता विषयलाई विशेष प्राथमिकतामा राख्न आवश्यक छ । योजना तर्जुमा गर्दा सबै वर्ग, लिंग, क्षेत्र, जाति, समुदायको प्रतिनिधित्वमा जोड दिनु आवश्यक देखिन्छ । लैङ्गिक हिंसा विरुद्ध कार्य गर्ने सरोकारवाला निकायहरू बीच समन्वय, सहकार्य सहित संगठित भएर लागियो भने मात्र हिंसा रहित सभ्य पालिका निर्माण गर्न सकिने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- अधिकारी, रमेश (२०२३), *न्यायिक समितिको न्याय निरूपण प्रक्रिया*, द एजुकेटर जर्नल, ११(१) पृ. ६-१५ ।
- खनाल, कृष्ण, (२०६६), राज्य पुनर्संरचनाको भावी राजनीतिक गन्तव्य, काठमाण्डौ: सामाजिक अनुसन्धान र सामग्री विकासका लागि प्राज्ञिक मञ्च ।
- खनाल, पेशल, (२०७६), शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति, काठमाण्डौ : कीर्तिपुर, सनलाईट पब्लिकेशन ।
- गाउँको आवाज (२०७३), गाउँ विकास समिति राष्ट्रिय महासंघ वर्ष १३, अंक १७, ।
- गोरखा नगरपालिका,(२०७८), गोरखा नगरपालिकाको कार्यविधिहरूको संग्रह, नगर कार्यपालिकाको कार्यालय ।
- गोरखा नगरपालिकामा पेश गरेको प्रतिवेदन (२०८०), लैंगिक हिंसा न्यूनीकरण सम्बन्धि अभिमूखीकरण कार्यक्रम, महिला तथा बालबालिका उद्धार केन्द्र, गोरखा ।
- घरेलु हिंसा (कसुर र सजाय) ऐन, २०६६, कानुन किताव व्यवस्था समिति ।
- नर्वेजियन सरकारको न्याय र सुरक्षा रिपोर्ट (<https://www.eeageender.org>how>p..>)
- नेपालको संविधान (२०७२), कानुन किताव व्यवस्था समिति ।
- पोखेल, कृष्ण (२०७०), राजनीति शास्त्रको सिद्धान्त, काठमाडौं: एम के पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।
- पोखरेल, शिवकुमार (२०८०), लैंगिक हिंसा र न्यूनीकरणका उपाय, नयाँ पत्रिका दैनिक श्रावण १३ ।
- प्याकुरेल, देवी (२०७८), लैंगिक हिंसाको न्यूनीकरण कसरी गर्ने ?, सेतोपाटी मंसिर १३ ।
- महिला विरुद्धको हिंसा उन्मुलन सम्बन्धी घोषणा पत्र (१९९३), संयुक्त राष्ट्र संघ ।
- महिला तथा बालबालिका माथि हुने हिंसा विरुद्ध प्रश्न उत्तर संगालो (२०७५), महिला बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक मन्त्रालय ।
- राष्ट्रिय महिला आयोग, भद्रकाली प्लाजा, काठमाण्डौ ।
- युएसएआइडी रिपोर्ट (२०२२) । (<https://www.concern.net>news>s>)
- लैंगिक हिंसा र उपचार, (२०७४), तेश्रो संस्करण, असार, कानुनी शासन तथा मनव अधिकार संरक्षण प्रणाली सवलीकरण कार्यक्रम, युएनडिपी ।
- शर्मा, शंकर प्रसाद (२०६६), संघीय शासन प्रणालीका आर्थिक पक्ष: चुनौती र अवसर, काठमाण्डौ : सामाजिक अनुसन्धान र सामग्री विकासका लागि प्राज्ञिक मञ्च ।
- श्रेष्ठ, श्याम (२०६६), नयाँ संविधान: नयाँ राज्य संरचना, काठमाडौं : एफो-नेपाल ।
- संघीय मामिला तथा स्थानीय मन्त्रालय (२०६९), लैंगिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण, सिंहदरवार, काठमाण्डौ ।
- स्थानीय सरकार संचालन ऐन (२०७४), काठमाडौं, पैरवी प्रकाशन ।
- Bell, D. (1992). *Faces at the Bottom of the well*. New Jercey: author. Care (202) (<https://www.care.org>health>sac..>)
- Fetterman, D. M. (1996), *Empowarment Evaluation: Knowledge and Tools for Self-Assesment and Accountability*. California: SAGE publications.

- Krakauer, J. (2015). *Missoula: rape and the Justice System in a college Town*. Newbery park: Random House publication.
- Rwals, J. (1971). *A theory of Justice: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Cambridge: Massachusetts.
- Snyder, R.L. (2019). *No Visible Bruises: What we Don't know About Domestic Violence Can kill Us*. London: Bloomsbury publication.